

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**M.ULUG'BEK NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
ARXITEKTURA – QURILISH INSTITUTI**

Muxandislik kommunikatsiyalari qurilishi fakulteti

РЕФЕРАТ

*Мавзу: XX аср иккинчи ярми - XXI аср бошларида
дунёдаги демографик ўтиш.*

Бajardi: У.Бозоров
Tekshirdi: Қ.Н.Нурбоев

SAMARQAND - 2015yil

**Мавзу: XX аср иккинчи ярми - XXI аср бошларида
дунёдаги демографик ўтиш.**

Ҳозирги замоннинг энг муҳим глобал муаммолардан бири, дунё аҳолисининг кўпайиши ва ривожланган мамлакатларда юз бераётган демографик ўтишдир. Рокфеллер ва Колумбия университетларида фаолият кўрсатаётган, аҳолишунослик лабораториялари маълумотларига кўра, дунё аҳолисининг сони йилига 74 - 76 млн. кишига кўпаймоқда. XXI асрнинг дастлабки 50 йилида дунё аҳолиси сони ошиб, 9,1 млрд. кишига етади. Бу жиҳатдан, дунё аҳолиси сон ва сифат жиҳатидан ўзгармасдан бир нуқтада тураверадиган, тарихий тараққиётга бефарқ қарайдиган муайян нарсас эмас. Жамият ташкил топганидан то ҳозирги даврга қадар мавжуд бўлган тарих – бу аслини олганда, аҳолининг тарихидир.

Тарих фани нуқтаи назаридан бугун жаҳон мамлакатларида юз бераётган демографик ўтиш, XVII аср охиридан Ғарбий Европанинг индустриал ривожланган давлатларида бошланиб, кейинчалик қитъанинг бошқа мамлакатларида, ундан сўнг эса, жаҳоннинг деярли барча иқтисодий ривожланган мамлакатларида содир бўла бошлади. Демографик нуқтаи назардан қараганда, жаҳоннинг ривожланган давлатларида содир бўлаётган бу демографик ўтиш, аҳолишуносликка оид бўлган манба ва адабиётларда, демографик ўтиш концепцияси (баъзида демографик

революция термини қўлланилган) деган ном билан аталмоқда. Шу боис, демографик ўтиш деганда, жаҳондаги аҳоли такрор барпо бўлишининг анъанавий туридан, унинг анча замонавий тури (кенгайган аҳоли такрор барпо бўлишидан, қисқарган аҳоли такрор бўлиши) га ўтишнинг содир бўлишини тушунмоқ керак.

Дунё мамлакатларидаги аҳолининг табиий ўсишини ретроспектив ўрганиш кўрсатадики, инсоният ўз ривожда энг тез суръат билан кўпайиб борган давр, XX асрнинг 65-70 - йилларига тўғри келади. Бу йилларда дунё аҳолиси табиий ўсиши йилига 2,1 фоизни ташкил этган . Шунгача инсоният тарихида ҳеч қачон аҳоли сонининг бу каби максимал даражада ўсганлиги қайд этилмаган эди.

Индустриал ривожланиш йўлига ўтган мамлакатларда юз бера бошлаган демографик ўтиш туфайли, дунё аҳолиси таркибида қариялар салмоғининг ошиб бориши тобора кучайди. Масалан, агар 1960 йилда 60 ёшдан ошганлар салмоғи 8,1 % ни ташкил этган бўлса, 2005 йилда уларнинг сони 10,5 ни ташкил қилди. Бу каби вазият демографияда «аҳолининг қариши» деб аталди. Қайси бир ҳудуд ёки давлат аҳолиси қариб борса, шу жойда меҳнатга лаёқатли ишлаб чиқарувчи ишчи кучи билан таъминлаш, миллатни камайиб бориши каби инсоният тақдири учун таҳликали демографик инқироз пайдо бўлиши кучайди.

Дунё бўйича яққол юзага чиққан бундай тарихий демографик вазият таъсирида, нафақат индустриал ривожланган, балким, энди ривожланиш йўлини танлаган кўпгина давлатларда ҳам кўпайиб бораётган аҳоли сонини чеклашга ҳаракат қилиниб, уларда

«Туғилишни назорат этиш» дастури қабул қилинди ва туғилиш жараёни ташқи омиллар таъсирида бошқарила бошланди. Аммо, аҳоли сонини чеклашга қаратилган ҳаракатларга қарамасдан, XX аср охирги чорагида туғилишни юқори, ўлимни паст даражада бўлиши, дунёда аҳоли сонининг тез суръат билан кўпайиб боришига олиб келди. Бу ҳолатда ҳам жаҳонда тез суръат билан кўпайиб бораётган аҳолини озик - овқат, кийим-кечак, турар-жой, иш ўринлари билан таъминлаш каби иқтисодий муаммолар юзага чиқди.

Аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиб бориши дунёдаги ҳар бир давлат учун ижтимоий-иқтисодий муаммоларни юзага келтирди. Бундай муаммолар ижобий ҳал этилмаган мамлакатда эса, «аҳоли ортиқчалиги» каби демографик инқироз рўй бериш хавфи ҳам сезила бошлади. Масалан, аҳолининг ўсиш даражаси 0 га яқин бўлганда (ғарб мамлакатларидаги каби) аҳоли жон бошига даромадларни 1 фоизга ўстириш учун миллий даромаднинг 3 дан 5 фоизгачасини инвестиция қилиш талаб этилади. Аҳолининг ўсиши йилига 3 фоизни ташкил қилган мамлакатларда эса мана шундай ўсишни таъминлаш учун миллий даромаднинг 20 фоизини инвестиция қилиш талаб этилади. Аммо, дунёда аҳолининг тез ўсиши асосан энг қашшоқ мамлакатларда юз бераётганлиги туфайли бундай инвестициялар қилишга уларнинг кучлари етмайди ва шунинг оқибатида улар индустриал ривожланган давлатлардан борган сари кўпроқ орқада қолмоқда.

Илмий демографик башоратларга биноан, яқин келажакда дунё аҳолиси таркибида улкан демографик мувозанатнинг

ўзгариши содир бўлади. Агар, ХХІ аср бошида дунёдаги жами аҳоли сони 6,5 млрд. ни ташкил этиб, унинг 1,2 млрд. кишидан иборат қисми ривожланган давлатларда истиқомат қилган бўлса, қолган 5,3 млрд. киши ривожланаётган мамлакатларнинг аҳолиси эди. Демографлар илмий башоратига кўра, келгуси 50 йилда жаҳон аҳолиси сонининг ўсиши асосан ривожланаётган мамлакатлар ҳисобига юз бериши туфайли яқин келажақда ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларда истиқомат қилувчи аҳоли ўзаро нисбати ўзгариб, ривожланган мамлакатлар аҳолиси камайиб бораверади, фақатгина дунёдаги энг бой мамлакат АҚШ аҳолиси иммигрант (чет эллик муҳожир киши) лар ҳисобига кўпаяди. Оқибатда, 1950 йилда жаҳон аҳолисининг ривожланган давлатларда яшаётган қисми, ривожланаётган давлатлардаги аҳолидан икки баравар кам бўлган бўлса, 2050 йилга келиб, бу нисбат олтидан бирга ўзгаради ва ривожланган мамлакатларда яшовчи аҳоли, дунёдаги жами аҳолининг олтидан бир қисмини ташкил этиши кутилмоқда.

Шунингдек, демографик ўтиш туфайли дунёнинг турли минтақаларида, абсолют аҳоли сони камайиб кетиши юз бераётган мамлакатлар ҳам пайдо бўлди. Масалан, ҳозирги кунда Россияда депопуляция (аҳоли абсолют сонининг камайиб кетиши) юз бермоқда. Агар демографик сиёсатда зудлик билан қатъий чоралар амалга оширилмаса, мамлакатнинг 2001 йилда 146 млн. кишидан иборат бўлган аҳолиси, 2051 йилга келиб - 98 млн. кишига, 2101 йилда эса - 68 млн. кишига тушиб қолиш хавфи мавжуд. Айни пайтда Россия Федерациясида давлат микёсида демографик дастур

ишлаб чиқилиб, депопуляциянинг олдини олиш чоралари қўлланилмоқда ва мамлакатда юз бераётган демографик ўтишнинг ўзига хос ҳолда намоён бўлаётган ва ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган хусусиятлари ўрганилмоқда.

Жамиятда илм-фаннинг, айниқса тиббиёт соҳалари ривожланиши, аҳолига тиббий хизмат кўрсатишнинг кенг тарқалиши аҳоли ўртасида ўлимни кескин камайишига, ўртача умр кўриш даврини эса узайишига сабаб бўлди. Чунки, ривожланган давлатларда юз берган демографик ўтиш нафақат инсонларнинг ўртача умр кўриш даврининг узайишига, балким туғилиш ва ўлим кўрсаткичларининг пасайишига, аҳоли таркибида экзоген (ташқи) омиллар таъсирида ўлим ҳолатларининг пасайиб боришига ҳамда гўдақлар ва ёш болалар орасида ўлим кўрсаткичларининг камайишига олиб келди. Дунёнинг индустриал давлатларида демографик ўтиш туфайли юзага чиққан бу каби вазиятлар, аҳоли таркиби билан боғлиқ бўлган вазиятни чуқурроқ ўрганишга, ушбу концепцияни илмий жиҳатдан асослашга ва дунёдаги тарихий жараёнларнинг аҳоли ривожига ўтказган таъсирини ёритиш муаммосини энг долзарб вазифалардан бири сифатида белгиланишига олиб келди. Натижада, аҳолишунос - олимлар томонидан демографик ўтиш жараёнининг босқичма - босқич содир бўлиши илмий тадқиқотларда кузата бошланди ва мутахассислар томонидан демографик ўтиш қуйидаги тўрт босқичга ажратилди.

Биринчи босқич ривожланган мамлакатларда XX аср ўрталарида кузатилди. Унда аҳоли ўртасида туғилиш ва ўлим

ҳоллари камая бошлади. Бу босқичда, ўлим ҳоллари туғилишга нисбатан жуда тез суръат билан камайди. Баъзи давлатларда эса туғилиш деярли камайган эмасди. Шу туфайли, аҳолининг табиий ўсиши жуда юқори даражада бўлган эди.

Иккинчи босқичда ўлимнинг камайиши жараёни давом этиб боради ва ўлим ҳолатлари камайиши ўзининг энг юқори нуқтасига етади. Ушбу босқичда туғилишнинг камайиш суръати эса жадаллашади. Натижада, аҳоли табиий ўсиши секинлаша бориши кузатилди.

Демографик ўтишнинг учинчи босқичида, юқори босқичларда рўй берган туғилишни ва ўлим ҳоллари камайишини, аҳоли ўртача умр кўриши муддати узайиши натижасида аҳоли таркибида қариялар (60-65 ёш ва ундан юқори) салмоғи ошиб боради. Бу ҳол ўлим ҳолати кўпайиб боришига олиб келди. Шунингдек, бу босқичда, туғилиш яна ҳам камайиб боради ва жамиятда оддий аҳоли такрор пайдо бўлиши содир бўлади.

Оддий аҳоли такрор барпо бўлишида аҳоли сони камайиб боради ва қисқарган аҳоли такрор бўлиши юз беради. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир она ўз ўрнига фақат биттадан қизни-бўлажак онани қолдиради, холос. Аҳоли таркибида ўлим ҳоллари кам бўлган гуруҳ, яъни ёшлар салмоғи нисбатан баланд бўлади. Лекин, бу босқичда аҳоли ёш таркибида стабиллашув тўлиқ кузатилмайди.

Тўртинчи босқичда, ўлим ҳоллари юқори даражада бўлади. Айниқса, аҳоли сони ҳам стабиллашади. Демографик стабиллашувда аҳоли такрор барпо бўлишининг кўрсаткичлари 0 га

тенг бўлади. Ўлим ва туғилиш коэффициентлари тенглашади. Демографик стабиллашув жараёни тугалланади.

XX асрнинг 80-йилларига келиб, дунёнинг энг илғор индустриал ривожланган давлатлари демографик ўтишнинг учинчи босқичининг тугалланиш даврида бўлганлигини қайд этиш мумкин. Лекин бу даврда, кўпгина ривожланаётган давлатлар эса, демографик ўтишнинг биринчи босқич охири ва иккинчи босқичнинг бошланиши, аҳолининг табиий ўсиши жуда юқори даражада бўлган ва шу билан бирга туғилишнинг камайиш суръати эса жадаллашган даврига кирганлиги намоён бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Джоэл Коэн. Демография. // Журнал «В мире науки». - М.: 2005, № 12. - С. 18.
2. Бу ҳақда қаранг: БМТ секретариатининг аҳолишунослик бўлими веб-сайти: www.un.org/esa/population/unpop/htm; Аҳолишунослик масалалари бўйича маълумотномалар бошқармаси: www.prb.org; Капица С. Демографическая революция и будущее человечества // Журнал «В мире науки». - М.: 2004, № 4. <http://www.scian.ru/2004/4/nauka-p.shtml>.
3. Гидденс Энтони. Социология. - Тошкент, «Шарқ», 2002. - Б. 673.
4. Демографический энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1985. - С. 123.